

**В.О.СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ПЕДАГОГІЧНУ  
МАЙСТЕРНІСТЬ ЯК ВИЩИЙ РІВЕНЬ ПРОФЕСІЙНОЇ  
ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ**

**(До 85-річчя від дня народження)**

В статье исследуются составные педагогического мастерства в теории и практике В.А.Сухомлинского, которое базируется на высоком профессиональном уровне педагога, его общей культуре и педагогическом опыте.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, педагогическое творчество, педагогическое мастерство, гуманистическая позиция.

The article investigates the constituents of the teachers' proficiency in Sukhomlinsky's theoretical and practical works. The proficiency includes the high level of the teachers' mastery, his cultural level and pedagogical experience.

Key words: Pedagogical activity, pedagogical creativity, pedagogical mastery, humane approach.

У науковій літературі є декілька тлумачень поняття педагогічної майстерності. Педагогічна майстерність – це характеристика високого рівня діяльності педагога, критеріями якої виступають такі ознаки як гуманність, науковість, педагогічна доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість (оригінальність) тощо [1; 25]. Під педагогічною майстерністю розуміється комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі [2; 30]. Є й інші визначення цього складного поняття.

Найбільш повно і всебічно розглядав педагогічну майстерність як вищу творчу активність учителя В.О.Сухомлинський. Основною ознакою майстерності педагога

є, на його думку, вміння створювати гуманістичні відносини між дітьми і дорослими, які возвеличують людську гідність, виховують почуття честі, любові й поваги до людей, морального благородства, непримиренності до зла. „Майстерність виховання в тому й полягає, щоб на всій довгій дорозі людського утвердження – від першого дня, коли дитина переступила шкільний поріг, до першої думки про самостійне життя – вихованець ніколи не зазнав образи людської гідності, щоб намагання утвердити власну честь і гідність було найважливішим стимулом до морального вдосконалення” [3; 313].

Педагог вважав, що в кожній дитині закладено добро, бажання щастя для всіх і для себе. Він завжди розвивав прагнення дітей стати більш розумними і добрими, допомагати людям, поважати товаришів, піклуватися про молодших, із повагою ставитися до самих себе. Ідея В.О.Сухомлинського про всебічний розвиток і розкріпачення здібностей і духовних сил дитини знаходиться сьогодні на передньому плані як найважливіша в гуманістичній педагогіці, в її основі лежить співпраця вчителя і дітей. Тільки шляхом демократизації особистості дитини можна вирішити завдання виховання. Більшість учителів, спираючись на педагогічні ідеї В.О.Сухомлинського, відмовилася від командно-адміністративного стилю у навчанні та вихованні і будує свої стосунки з учнями на основі взаємодовіри та доброзичливості, спонукаючи їх до неперервного творчого і духовного становлення.

На підставі багаторічного педагогічного досвіду В.О.Сухомлинський зробив висновки про те, що педагогічна майстерність полягає в тому, щоб орієнтуватися не на минуле (вчинки, здібності, що змінюються), а спостерігати, як дитина розвивається, що змінюється, спрямувати цей розвиток у бік нагромадження позитивного і усунення негативного. Він підкреслював, що вивчати, спостерігати за дитиною, зокрема за тим, як здійснюється її розумова діяльність, розвиваються моральні якості, найкраще на природі. „Спостерігайте, як

взаємодіють два світи – світ, що оточує дитину, світ природи, праці, суспільних відносин, і внутрішній духовний світ людини, – радив молодим учителям В.О.Сухомлинський у своїй статті „На нашій совісті людина”. – Спостерігайте, як дитина думає, переживає, якими складними шляхами пробивають собі дорогу в її голові думки. Умійте читати найтонші рухи думки, почуття, переживання в кожному русі дитини і особливо в його очах”. [ ]

Уміння вчителя враховувати вікові особливості учнів педагог вважав складовою частиною педагогічної майстерності. Він звертав увагу класних керівників на те, щоб добре знали особливості фізичного і психологічного розвитку дітей, не допускали механічного перенесення змісту і методів роботи серед дорослих у дитяче середовище.

В.О.Сухомлинський вважав, що майстерність педагога тісно пов'язана з турботою про здоров'я дітей. Без знання стану здоров'я дітей не може бути успішної організації навчально-виховного процесу. Від життєрадісності, бадьорості дітей залежить їх духовне життя, світогляд, розумовий розвиток, моральне становлення, віра у свої сили. І навпаки. Постійне вивчення духовного світу вихованця та чуйне ставлення до нього педагог вважав неодмінною умовою зміцнення здоров'я дітей.

Уміння враховувати індивідуальні особливості школярів, на думку В.О.Сухомлинського, є найважливішим педагогічним умінням. Він підкреслював, що масовими, ефективними заходами не слід забувати про своєрідність особистості. Кожному вихованцю властиві, крім загальних, типових якостей, і своєрідні, неповторні індивідуальні риси. У цьому розумінні кожна дитина – унікальний світ, куди вчитель може проникнути за допомогою особливого педагогічного „ключика”.

Як і А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський був переконаний, що виховати особистість через дитячий колектив – це не означає „стригти всіх під один гребінець”. Необхідно створювати умови для того, щоб кожен член колективу зберіг свою індивідуальність, розвивав свої позитивні якості. Дитячий колектив – це єдине ціле, однак він не уявляється поза

індивідуальним розвитком кожного його члена, кожної особистості, з її неповторним і особливим світом. Завдяки багатогранним взаємовпливам у колективі збагачується, зростає не тільки індивідуальність, але й сам колектив. „Знати дитину, - підкреслював Василь Олександрович, - це та найголовніша точка, де стикаються теорія і практика педагогіки, де сходяться всі нитки педагогічного керівництва шкільним колективом” [4; 441].

В.О.Сухомлинський один із перших вітчизняних педагогів підкреслив важливість врахування особливостей розвитку й інтересів хлопчиків і дівчаток. Не можна закривати очі на те, що в підлітковому віці вони по-різному ставляться до шкільних справ: хлопчики відчувають незадоволення від багатьох сторін суспільного життя, у яких дівчатка процвітають. У позакласних справах дівчатка почуваються більш умілими, ведуть усі справи самостійно, позбавляють хлопчиків будь-якої ініціативи. Ці відмінності В.О.Сухомлинський тісно пов'язував із тими фізіологічними процесами, які відбуваються в організмі підлітка. Він рекомендував педагогам під час розробки методики виховної роботи звертати увагу на особливості статевого виховання.

Моральні аспекти статевого виховання передбачають особливу увагу організації співпраці хлопчиків і дівчаток, проте з обов'язковим урахуванням їх особливостей. В.О.Сухомлинський був переконаний, що у вихованні хлопчиків „треба створювати спеціальні обставини для того, щоб вони стали справжніми чоловіками” [5; 557]. Перш за все, вважав педагог, слід привчити хлопчиків до того, щоб вони всюди на себе брали більше навантаження, більшу відповідальність. Важливе виховне значення має також те, щоб у молоді роки хлопчики пишалися тим, що вони – майбутні воїни, захисники своєї Батьківщини. „Я тисячу раз переконався: щоб хлопчики вирости справжніми чоловіками, щоб уже в шкільному колективі відносини були пройняті духом лицарської турботи чоловіків про жінок, щоб найменший вияв грубості або цинізму викликав протест і осуд колективу, - хлопчики повинні бути

незрівнянно сильнішими від дівчаток, загартованими справжніми „чоловічими” труднощами”, - писав В.О.Сухомлинський [6; 561].

Учителі враховують особливості хлопчиків, їх захоплення технікою і спортом, їх інтерес до роботи загонів юних прикордонників або юних розвідників, прагнення до романтики трудових походів і справді складних справ суспільно-трудового характеру. Дуже важливо спеціально організувати розподіл обов'язків, передбачити й викликати прояв уваги, турботи до дівчаток як до більш слабких.

Розглядаючи специфіку роботи з хлопчиками, В.О.Сухомлинський підкреслював, що вона не може бути ефективною без участі дівчаток: „Вони часто виявляють більшу, ніж хлопчики, витривалість, більшу мужність і силу духу, - зауважував учений, - і саме завдяки цьому виховують хлопчиків справжніми чоловіками, а самі виховуються справжніми жінками” [7; 560].

Він розвиває положення про те, що в підлітковому та юнацькому віці стосунки між хлопчиками і дівчатками слід будувати на духовній спільності інтересів, потреб, запитів, оскільки багатство морального, інтелектуального, емоційного й естетичного життя особистості, обмін духовними багатствами - це важлива складова взаємного пізнання людини людиною.

Педагог радив вивчати не лише вікові та індивідуальні особливості дитини, умови життя в сім'ї, стан здоров'я, але й вивчати духовний світ особистості, її думки, почуття, прагнення. Він постійно вказував на необхідність вивчення саме внутрішнього світу школяра, мотивів його поведінки. Вчитель, вважає учений, має знати, чим живе дитина, що її турбує й тривожить, у чому її радощі й печалі, як вона ставиться до людей, як входить навколишній світ у її душу.

Особлива увага приділяється педагогом спільній діяльності вчителя і вихованців, що сприяє підвищенню педагогічного авторитету. "Справжня школа, - писав він у книзі „Серце віддаю дітям”, - це багатогранне духовне життя дитячого колективу, в якому вихователь і вихованець об'єднані

багатьма інтересами і захопленнями: хто не знає дитячої душі, той не може бути вихователем" [8; 11].

Від педагогічної майстерності учителя залежить і успішна робота із занедбаними дітьми. За визначенням В.О.Сухомлинського, важкий підліток – це така маленька людина, у якої внаслідок найрізноманітніших причин ми помічаємо відхилення, аномалії в розумовому, емоційному чи моральному розвитку. Тому важкі діти – це діти, по відношенню до яких колись і кимсь був допущений педагогічний прорахунок, педагогічна помилка, проігнорований принцип індивідуального підходу до виховання. Важкі – це діти, на яких вчасно не звернули увагу, не вжили своєчасних заходів щодо виправлення їх поведінки. Інакше кажучи, до категорії важких потрапляють підлітки, у яких не склалися правильні стосунки з це батьками, з учителями, які не знайшли свого місця у класному колективі, не змогли самоутвердитися в ньому.

Василь Олександрович прийшов до висновку, що найчастіше до розряду важких потрапляють діти, які слабо встигають у навчанні. У багатьох школах уже в початкових класах спостерігається чіткий розподіл на „гарних” і „поганих”. Гарні – це ті, хто добре навчається, погані – ті, які відстають у навчанні. На жаль, відзначав педагог, часто до цього принципу поділу на „позитивних” і „негативних” вдаються не тільки діти, а й учителі.

Діти давно змирилися з думкою, що до активу класу найчастіше вибирають відмінників, найцікавішими справами керують ті, хто встигає в навчанні. Двієчнику рідко вдається проявити свій спортивний, музикальний, організаторський чи який-небудь інший талант, що допоміг би йому самоутвердитися в колективі. Оскільки в навчанні добитися успіхів нелегко, а іноді й неможливо, суспільних справ йому не доручають: у сім'ї, в школі важкий підліток найчастіше відчуває неприємності, то шукати позитивні враження йому доводиться деінде. У своїх статтях „Про важких підлітків”, „Про важкого учня і його товаришів” В.О.Сухомлинський вказував на необхідність вияву педагогічного оптимізму, опори на позитивні риси особистості в

подоланні негативного. Він відзначав, що становище неприйнятого однолітками є великою проблемою для підлітка, причиною глибоких і тяжких переживань, а у великій повазі до творчих сил і можливостей підлітків вбачав шлях виправлення неблагополучних учнів, пропонував „лікувати” важких школярів через залучення їх до серйозних справ, спільної праці, суспільної роботи. Саме почуття відповідальності за доручену справу спонукає важких підлітків мобілізувати усі внутрішні позитивні духовні сили у боротьбі з власними недоліками.

Педагог був переконаний, що нема і не може бути невиправних дітей, важкому учню треба показати істинну романтику моральної поведінки, сформувати в нього ідеал мужньої, вольової людини, бажання стати прикладом для наслідування. Він наголошував на тому, що вчитель не повинен відсторонюватись від важких дітей, звільнитися від них за будь-яких умов, бо мистецтво вихователя полягає саме в тому, щоб утримати важкого вихованця у сфері свого впливу і потім поставити на правильну стежку життя .

Учений надавав великого значення духовній близькості учнів із педагогом, який має мудрий життєвий досвід. Безпосереднє спілкування з учителем дозволяє школяру розібратися в правильності своїх суджень, поглядів, вчинків, визначитися із своєю життєвою метою.

Створення духовного спілкування, на його думку, є найвищою ступінню педагогічної майстерності вихователя-наставника, який уміє знайти шлях до серця дитини, стати їй товаришем, другом, однодумцем.

Важливою складовою педагогічної майстерності В.О.Сухомлинський вважав уміння вчителя обходитися без покарання. Він відкидав положення про те, що покарання підлітків, старшокласників є об'єктивно необхідним засобом виховання. Василь Олександрович доводив, що страх перед покаранням психологічно пригнічує учня, віддаляє вихователя від вихованця. Покаранням формуються в переважній більшості випадків нещирість, озлобленість, безсердечність, жорстокість, „моральна товстошкірість”.

Фізичні покарання є трагедією болю і образи, трагедією жорстокості, дитячого терпіння. Вони притуплюють найкращі якості в дітей, сприяють розвитку в них брехні та лицемірності, боягузтва і жорстокості, спонукають злобу та ненависть до старших. У статті „Бачу людину”, видрукуваній у „Литературной газете” в 1967 р., В.О.Сухомлинський стверджує, що абсолютно нормальне виховання не повинне знати покарань.

Шлях до високої педагогічної майстерності видатного вченого пролягав від оволодіння технологією виховання до осягнення духовного світу школярів, до засвоєння глибоких і тонких способів утвердження в дитячому середовищі правди, справедливості, добра і людяності. Якщо в перші роки своєї педагогічної діяльності В.О.Сухомлинський визнавав необхідність покарання як ефективного в певних випадках методу виховання, то в останній(час) виховання для нього було несумісним з покаранням учнів. „Покарання у вихованні моральних звичок – річ неприпустима, - писав В.О.Сухомлинський. – Там, де все зводиться до покарань, де за кожну можливу провину передбачено відповідну кару, не може бути й мови про моральні звички” [ 9; 456].

Разом із тим В.О.Сухомлинський добре розумів, що від таких видів покарання, як зауваження, осуд, зниження оцінки за поведінку, відмовитися поки що неможливо. Однак він був переконаний, що необхідно піднімати педагогічну майстерність у школі на такий рівень досконалості, при якому потреба у шкільних покараннях зникне назавжди.

Учений відкрив цікаву закономірність використовуваного методу: найбільша шкода покарання полягає в тому, що покараному вже не треба докладати зусиль до того, щоб стати кращим. Звертаючись до вчителів, він писав: „Якщо дитина зазнала стресу, пов'язаного з покаранням, в її душі послаблюються внутрішні сили, призначені для самовиховання самою людською природою. Чим більше покарань і чим вони жорстокіші, тим менше самовиховання” (Сухомлинський В.А. Воспитание без наказаний // Правда. – 1968. – 22 марта).

Педагогічна майстерність вихователя визначає і стиль



взаємовідносин у дитячому колективі, його духовну атмосферу. Василь Олександрович неодноразово підкреслював необхідність проникнення в духовний світ школяра, обережність при застосуванні засобів колективного впливу, бо їх грубе використання може призвести до прояву „товстошкірості”, знуцання над почуттям дитини. Педагог засуджує вчинки вчителів, які намагаються використати дитячий колектив для покарання, щоб дитячий колектив підтримав окремих учнів. На його думку, такі спроби приносять велику шкоду, оскільки викликають дезорієнтацію у тому невеликому досвіді суспільного життя, який є у школярів. Значно краще, коли діти вже з молодших класів бачать помилки друзів і скеровують свої зусилля на те, щоб допомогти товаришам виправити їх. Відводячи важливу роль реалізації цього положення, вчений пропонував будувати стосунки в учнівському колективі на основі взаємної вимогливості, через справжню дружбу і товариську.

В останні роки В.О.Сухомлинський теоретично обґрунтував думку про те, що не можна всі помилки та недоліки учнів робити предметом обговорення дитячого колективу. На відміну від колективу дорослих, такий колектив не здатний вирішувати чию-небудь долю. Не слід класну годину перетворювати в судилище, а учня - у підсудного. Усе це принижує людську гідність школяра, завдає йому болю і призводить до негативних наслідків. Ось чому вчений-педагог у роботі „Сто порад учителям”, відповідаючи на питання „Що можна й чого не можна обговорювати в шкільному колективі”, перераховуючи різні вчинки учнів, прийшов до висновку: „Нічого” [10; 626]. Це означає, за його переконанням, що потрібно повністю відмовлятися від розгляду й обговорення у шкільному колективі негідних вчинків, порушень. У добре організованому колективі до мінімуму звужується сфера „адміністративного втручання” в життя кожного окремого учня. Ідеальним є колектив, у якому регулятором поведінки є моральні норми. Виховати такий колектив можна через формування суспільної думки, через виявлення колективної сили, здатної захистити істинно гуманістичні ідеали.

Теорія і практика В.О.Сухомлинського є переконливим прикладом педагогічного оптимізму, що утверджує необмежені можливості формування підростаючої особистості. Його гуманістична позиція у вихованні доброти, сердечності і громадянськості була чіткою і принциповою. Він писав: „Хай не зрозуміє мене читач так, що я проповідую абстрактну доброту і всепрощення” [11; 296].

Педагог-гуманіст вважав, що школа повинна давати дітям, перш за все, багато радісних переживань. У Павлиші він створив для дітей „школу під голубим небом”, „школу радості”, яка виходила з ідеї: дитина за своєю природою є допитливим дослідником і відкривачем світу. Василь Олександрович мріяв про те, щоб перед дітьми відкривався чудовий світ у яскравих фарбах, живих звуках, казці, у власній творчості. З цих позицій він підходив до розуміння сутності дитячої романтики, яку вбачав у тому, щоб діти, роблячи що-небудь необхідне для суспільства, почували себе щасливими.

Щирою турботою про підростаючу особистість, наполегливим пошуком створення школи, у якій би дітям було цікаво і радісно жити й навчатися, проіняті майже всі праці В.О.Сухомлинського. Не випадково більшість дослідників його величезної спадщини звертають увагу саме на цей бік багатогранної педагогічної діяльності. Так, ряд дослідників, аналізуючи здобуток педагога, відзначають, що вчений не тільки теоретично обґрунтував можливість здійснення гармонійного розвитку особистості дитини, але й показав конкретні шляхи реалізації цього завдання. Розвиваючи ідеї А.С.Макаренка про те, що без дитячої радості, без мажору, без справжньої гри інтелектуальних і фізичних сил не може бути істинної гармонії, В.О.Сухомлинський розробив цілісну концепцію виховання, де праця і дитяча радість є могутнім стимулом формування естетичних і моральних якостей людини.

Педагогічна майстерність полягає в тому, щоб дати дитині радість творчості, віру в себе, у свої сили. Він звернув увагу на те, що недовіру вчитель час від часу створює, наприклад, під час перевірки знань учня, коли намагається

нібито „впіймати” школяра на незнанні, довести його недобросовісне ставлення до виконання навчальних завдань.

Учителю потрібно багато мудрості, душевності, ширості, щоб у кожній дитині бачити особистість, щоб радіти її постійному розвитку і вдосконаленню. У цій радості – сутність педагогічної праці. Ніщо не може піднести особистість учителя так, як радість усвідомлення своєї необхідності дітям, як радість від духовної сумісності з дитиною.

В.О.Сухомлинський вчив, що майстерність, мистецтво виховання всебічно розвиненої особистості полягає в умінні педагога відкрити абсолютно перед кожною, навіть перед найнеблагополучнішою, найважчою в інтелектуальному розвитку дитиною ті сфери розвитку її духу, де вона може досягти вершини, проявити себе, заявити про себе, черпати сили з джерела людської гідності, почувати себе не обділеною, а духовно багатою. Він був одним із перших, хто звернув найсерйознішу увагу на формування в школярів інтелектуальних умінь і навичок. Для того, щоб гарно навчатися, вважав він, учням потрібні певні уміння і навички. Людський розум потрібно навчити мислити, запам'ятовувати, відтворювати. Коли школяр навчиться вчитися, йому буде цікаво і радісно працювати. Він буде прагнути до знань. Багаторічні спостереження переконали ученого: діти погано оволодівають знаннями в основному через те, що не вміють працювати. Щоб учень навчався із захопленням, щоб постійно розвивався і зміцнювався його розум, йому слід пояснити, що із навчального матеріалу необхідно чітко запам'ятати для того, щоб за допомогою цих знань він здобув нові, який навчальний матеріал необхідно просто зрозуміти і в чому потрібно лише розібратися, осмислити, щоб мати про цей матеріал уявлення.

У своїй книзі „Розмова з молодим директором школи” він пропонує приблизний перелік умінь і навичок, якими, на його думку, повинен володіти кожен учень зокрема:

- уміння спостерігати явища навколишнього світу;
- уміння думати (зіставляти, порівнювати, протиставляти, знаходити незрозуміле, вміння дивуватися);

- уміння вільно, виразно, свідомо читати;
- уміння вільно, досить швидко і правильно писати;
- уміння виділяти логічно закінчені частини в прочитаному, встановлювати взаємозв'язок і взаємозалежність між ними;
- уміння знаходити книжку з питання, яке цікавить;
- уміння знаходити в книжці матеріали з питання, яке цікавить;
- уміння робити попередній логічний аналіз тексту в процесі читання;
- уміння слухати учителя й одночасно записувати короткий зміст його розповіді;
- уміння читати текст і одночасно слухати інструктаж учителя про роботу над ним, над його логічними складовими частинами;
- уміння написати твір – розповідь про те, що учень бачить навколо себе, спостерігає і т. д. [12; 567].

У Павлівській школі домагалися, щоб у кожного учня був улюблений предмет. Це, на думку ученого-педагога, створює інтелектуальний фон, який характеризується постійним обліком знань, безперервним прагненням до розширення свого загальноосвітнього кругозору.

В.О.Сухомлинський увів у шкільну практику уроки серед живої природи. Такі заняття він називав „подорожжю до джерела живої думки”. На них школярі навчилися не просто спостерігати, а думати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, описувати предмети, явища, співвідносити їх із наявними знаннями. Природа – колиска дитячої думки, і потрібно прагнути до того, щоб кожен учень пройшов школу дитячого мислення. Неуважність, невміння зосередитися, нездатність самостійно працювати, безпорадність у вирішенні завдань – всі ці серйозні недоліки розумової праці учнів В.О.Сухомлинський вважав причиною того, що колиска думки залишалася недоторканою в шкільному віці.

У Павлівській школі застосовувалася продумана система творчих робіт. Так, у початкових класах діти після занять із

педагогами в лісі, полі, шкільному саду писали твори на основі власних спостережень.

Василь Олександрович сам писав казки, оповідання для дітей. У них закладений глибокий моральний смисл, має місце щирість, схвильованість почуттів. Мова творів доступна, яскрава і барвиста. Він радив учителям навчитися складати казки, оскільки вони надихають розум дитини красою слова і думки. „Казка – це радість мислення; у казці дитина утверджує свою гідність мислення”... [13; 520].

З розумовим і моральним розвитком школярів творчі роботи ускладнювалися, тематично розглядалися залежно від інтересів і нахилів їх авторів. Тематика творів для учнів I-X класів, розроблена вчителями Павлівської школи, подана в книзі „Павлівська середня школа” [14; 261 - 266].

Видатний учений вважав, що без творчості немислиме пізнання людиною своїх сил, здібностей, нахилів, без творчості навчання зводиться тільки до нагромадження розуму дитини знаннями. „Шкільне навчання, - зауважував педагог, - має бути активним, ідейним, інтелектуальним життям молодої людини, сьогодні це навчання повинно бути виявленням громадських, творчих сил особистості саме в той період її розумового, морального, естетичного розвитку, коли вона не тільки засвоює знання про світ, але й виробляє своє ставлення до світу, до людини, до праці, до боротьби непримиренних соціальних сил у сучасному світі” [15; 481]. В.О.Сухомлинський закликав учителів формувати в учнів своє власне ставлення до того, що вони пізнають, що входить у їх свідомість. Творче ставлення до навчання він називав „життям у світі знань і краси”.

Отже, ми повинні пам'ятати, що проникнення вчителя в психологію дитини, вміння берегти, любити, поважати і цінувати її довіру, сприяти гармонійному розвитку особистості виступає неодмінною умовою ефективності педагогічних впливів, є показником його педагогічної майстерності. Ці твердження видатного педагога відповідають вимогам сучасної, гуманістичної педагогіки.

## Література:

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
2. Педагогічна майстерність. /За ред. академіка АПН України Зязюна І. А. – К.: Вища школа, 1997. – 349 с.
- Твори В.О.Сухомлинського подаються за виданням: Вибрані твори в 5-ти томах. – К.: Рад.шк., 1976, 1977.
- 3, 9, 11. Народження громадянина. Т. 3. – К.: Рад. шк., 1977. – 670 с.
- 4, 12, 13. Розмова з молодим директором школи. Т. 4.
- 5, 6, 7, 13, 15. Методика виховання колективу. Т. 1. – К.: Рад. шк., 1976. – 654 с.
8. Серце віддаю дітям. Т. 3. – К.: Рад. шк., 1977. – 670 с.
10. Сто порад учителеві. Т. 2. – К.: Рад. шк., 1976. – 670 с.
14. Павлиська середня школа. Т. 4. – К.: Рад. шк., 1997. – 638 с.